

Оксана Сажок,

*учений секретар бібліотеки Волинського національного університету
імені Лесі Українки*

КНИГАРНІ ЦЕРКОВНИХ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Розглянуто ведення книжкової торгівлі церковними православними братствами Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Відмічена життєспроможність братських книгарень, з'ясовані основні причини закриття деяких з них; визначена культурно-освітня роль цих братських інституцій на Волині.

Ключові слова: *Волинська губернія, церковні православні братства, книгарні.*

Церковні православні братства, відроджені у другій половині ХІХ століття у Волинській губернії, проводили широку просвітницьку роботу. Одним із важливих її напрямів була книжкова торгівля. Докладне вивчення діяльності братських книгарень дає змогу визначити їх роль у розвитку освіти, культури і науки на Волині, а також дослідити їх вплив на громадське життя регіону. Книжкова торгівля церковних православних братств Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть досі не стала об'єктом окремого наукового дослідження, тому залишається питанням маловивченим у вітчизняній історіографії. Розкриття культурно-освітньої діяльності церковних братств має визначальне значення для всебічного відображення братського подвижництва на Волині другої половини ХІХ – першої ХХ століть.

Деякі відомості про книгарню Острозького Кирило-Мефодіївського братства знаходимо в одній із праць педагога і церковного діяча Миколи Івановича Теодоровича (1856 – ?), в іншій своїй праці він коротко розглянув книготорговельну діяльність Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства¹.

Основним джерелом дослідження є статuti і щорічні звіти волинських церковних братств, видані окремими брошурами або опубліковані на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей», а також збережені в архівах у рукописному вигляді². Окремо слід виділити братські ювілейні видання, в яких підсумовувалися досягнення діяльності братства в усіх напрямках за тривалий час³. Важливою джерельною базою для вивчення книготоргівлі Братства імені князів Острозьких та Володимир-Волинського братства є частина архіву цих організацій, що зберігається у Волинському краєзнавчому музеї⁴. Невід'ємною складовою джерельної бази дослідження є діловодна документація церковних братств з резолюціями епархіального начальства, зібрана у Державному архіві Житомирської області⁵.

Мета запропонованої розвідки – дослідити внесок церковних братств у розвиток книжкової торгівлі у Волинській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Основні завдання дослідження: визначити джерела постачання книжкових складів церковних братств новою літературою; виявити чинники, які

впливали на розвиток братської книготоргівлі або призводили до її згортання; охарактеризувати асортимент друкованої продукції в братських крамницях.

У ході дослідження вдалось встановити, що у Волинській губернії зазначеного періоду існувало близько 200 церковних православних братств. Лише 14 з них вбачали в книготоргівлі один із засобів досягнення своїх духовно-просвітницьких цілей. Започаткування і ведення цими чотирнадцятьма братствами продажу книжок відбувалося по-різному, відповідно і успішність виконання цього напряму діяльності була неоднаковою.

Одним з перших офіційно відкритих на теренах Волинської губернії XIX століття було Острозьке Кирило-Мефодіївське братство, засноване у 1865 році. Наприкінці 60-х років XIX століття поблизу будівлі жіночого училища ім. графа Д. М. Блудова був збудований для братських інституцій будинок. У ньому, крім лікарні з аптекою, розташовувалися бібліотека та склад книжок для продажу. У 1870 році братчики обговорювали створення спеціалізованої книгарні, де б місцеві мешканці могли придбати релігійну та навчальну літературу. Від волинського губернатора був отриманий дозвіл на її відкриття, однак з невідомих причин цей братський задум не було реалізовано.

У дохідно-витратній відомості Кирило-Мефодіївського братства за 1876 рік знаходимо інформацію про отримання доходу за продаж «братських книг» у сумі 231 рубль 40 копійок⁶. Вірогідно, йдеться про збут книг про діяльність братства, його звіти тощо, видані за кошти братства в Острозі, Санкт-Петербурзі, Москві. Загалом же, Кирило-Мефодіївське братство книготоргівлею займалося не регулярно. Тимчасово було припинено братську діяльність у цьому напрямі у зв'язку зі смертю графині Антоніни Дмитрівни Блудової (1813–1891), якій належало одноосібне керівництво братством. Згодом книготоргова справа острозьких братчиків була відновлена, хоча і не отримала суттєвого розвитку. Так, на початку XX століття на книжковому складі братства налічувалася лише незначна кількість брошур для продажу.

Метою діяльності Братства імені князів Острозьких, створеного на початку 1908 року, була історико-краєзнавча та культурно-просвітницька робота. Задля втілення своїх задумів братчики влаштували крамницю, в якій, крім ікон, за прийнятною ціною продавалися необхідні для місцевих навчальних закладів підручники, а також листівки з видами архітектурних пам'яток Острога, видання історичного, релігійно-морального змісту, церковні книги. Братство приділяло велику увагу книжковій торгівлі. Уже на першому його засіданні 5 липня 1909 року вирішувалося питання про відкриття книгарні. Для неї було виділено кімнату у церковній будівлі при Богоявленському соборі.

Навколо Острозької братської громади гуртувалася наукова та творча інтелігенція. Написання історичних розвідок було справою священника Богоявленського собору, діловода братства, хранителя братської бібліотеки і музею Михайла Андрійовича Тучемського (1872–1945). Зокрема, кошти, виручені братством від продажу одної з його праць – «Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. Острожское княжество; черты домашней жизни князя Константина-Василия по русским и польским историкам» (1913),

йшли на реставрацію родинного замку князів Острозьких – пам'ятки архітектури XIV–XV століть.

Отже, можна відмітити важливий внесок Братства імені князів Острозьких у розгортання книжкової торгівлі у своєму регіоні.

У 1889 році була організована книгарня при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві. Передбачалося, що її діяльність сприятиме просвіті та релігійно-моральному вдосконаленню місцевої людності. Для книжкового складу було орендовано дві кімнати у будівлі колишнього монастиря Луцького братства. У 1890 році братчики розпочали продаж релігійної літератури у спеціальному павільйоні поблизу братського Хрестовоздвиженського храму.

Окрім церковних друкарень, Троїцько-Сергієвої лаври зокрема, основними джерелами постачання книжкової продукції для Луцької братської крамниці були спеціалізовані книжкові магазини Києва та Москви. Братчики купували літературу у І. І. Дінтера, київського купця другої гільдії, дійсного члена Російського товариства книгопродавців і книговидавців⁷. У 1892–1893 рр. вони активно співпрацювали з московським видавцем та книгопродавцем В. В. Думновим, фірма якого була широко відома виданням навчальної та спеціальної літератури⁸. Станом на 14 вересня 1893 року на книжковому складі Луцького братства налічувалося близько 500 книг на суму майже 400 рублів⁹. Попервах основними споживачами книжкових новинок у братській книгарні, крім місцевого люду, були церковні установи і навчальні заклади міста, які завдяки співпраці з Луцьким братством успішно комплектували свої бібліотечні фонди необхідною їм літературою.

Наступного року на книжковому складі Луцького братства знаходилося близько 250 примірників книг різних назв на суму до 50 рублів¹⁰. З цього часу навчальні установи вже не входили до переліку головних покупців. Книгарня продовжувала задовольняти споживчі потреби юридичних та фізичних осіб, але вже в меншому обсязі, ніж на початку 90-х років XIX століття. Надалі спостерігався спад книжкової торгівлі. У 1895 році обіг коштів у книжковому кіоску братства зменшився удвічі, окрім того, значну частину товарної продукції становили вже не книги, а предмети церковного культу та канцелярське приладдя. Загальна вартість усього товару складала лише 118 рублів. Очевидно, що книготоргівля Луцького Хрестовоздвиженського братства до кінця XIX століття остаточно занепала. Вірогідно, до цього призвело зменшення книжкового асортименту, кількості покупців, часта зміна відповідальних осіб за цей напрям діяльності братства.

Богоявленське Свято-Миколаївське братство, засноване в Кременці у 1880 році, одним з основних своїх завдань визначало: «снабжение грамотных дешевыми изданиями назидательных брошюр в православном духе»¹¹. Кременецькі братчики розпочали продаж літератури релігійно-морального змісту у святкові дні з пересувних вітрин за доступними цінами, значно нижчими, ніж у місцевих торговців.

Урочиста закладка будівлі книжкової крамниці Свято-Миколаївського братства відбулася на початку вересня 1899 року на території Богоявленського

монастиря. Будівництво було завершено влітку 1900 року і обійшлося братству аж у 1 300 рублів¹². Більшість з цієї суми була пожертвована роком раніше невідомим благодійником саме на облаштування крамниці. Був зведений мурований будинок, в якому, крім великої торгової зали, знаходилися кімнати для складу та для завідувача книгарні. Принаймні, на той час ніяке інше церковне братство, з тих, що функціонували на теренах Волинської губернії, не могло похвалитися подібною книгарнею. Новобудова Свято-Миколаївського братства була освячена 10 вересня 1900 року головою Ради братства єпископом Острозьким, вікарієм Волинської єпархії Серафимом Мещеряковим.

Братська крамниця працювала щоденно повний робочий день. За книготоргівлею наглядав скарбник братства, протоієрей Андрій Тучемський.

Свято-Миколаївське братство замовляло друковану продукцію у спеціалізованих фірмах Києва, Москви, Одеси, Санкт-Петербурга, а також в Києво-Печерській, Почаївській, Троїцько-Сергіївській лаврах. У братській крамниці продавалися різні види видань. Навчальну літературу представляли шкільні підручники, наприклад, «Буквар» можна було купити усього за 8 копійок. Найбільше було представлено церковних книг. Виписувалися для продажу періодичні видання. Загалом же, завдяки помірним цінам будь-який мешканець Кременця міг дозволити собі придбати у книгарні Богоявленського братства необхідну літературу для початкового навчання та духовних потреб.

Володимир-Волинське Свято-Володимирське братство, яке отримало офіційне підтвердження прав своєї організації від Синоду у 1888 році, також відкрило крамницю, в якій крім церковних речей можна було купити шкільні підручники, літературу з релігійної та історичної тематики. Усі видання в братській крамниці були церковнослов'янською або російською мовами.

Наприкінці XIX століття частка видавничої продукції серед усього товару братської крамниці становила незначний відсоток, зокрема, у 1896 році за загальної вартості товару на суму понад 1 600 рублів книг було усього на 49 рублів¹³. У тому ж році на розширення торгу було виділено з братської каси 200 рублів, з них на закупівлю книг у Києві використано лише 17 рублів¹⁴. Така ситуація у братській крамниці залишалася незмінною й у наступні роки.

У 1896 році братство вирішило організувати у місті публічну бібліотеку з читальною залою. Для цього планувалося найняти відповідне приміщення, сюди ж передбачалося перемістити братську крамницю.

Слід зауважити, що з 1884 року почали виходити «Алфавитные списки произведений печати, которые не должны быть допускаемы... в публичных библиотеках и общественных читальнях», до яких було включено 125 назв книг та журналів¹⁵. У 1894 році цей перелік був доповнений новими позиціями. У списках фігурували імена російського класика Льва Толстого, а також талановитого прозаїка українського походження Володимира Короленка. Видання, які були придбані Свято-Володимирським братством для бібліотеки, та не отримали схвалення, передавалися до братської крамниці¹⁶. У такий спосіб на торгові полиці у 1898 році потрапили, поміж інших, наступні книги: про героя грецької міфології царя Мідаса, класична українська народна казка про Івасика-Телесика, книжки для початкового

читання за творами М. О. Некрасова, Л. М. Толстого, оповідання Д. Р. Кіплінга, робота Є. М. Водовозової про культуру, політичні, суспільні переконання, особливості побуту іспанців з циклу «Как люди на белом свете живут». Інколи братчики самі обирали, яку літературу мати в читальні, а яку продавати. Як бачимо, на той час вміст книжкових полиць у торговому залі Володимир-Волинського братства допускав більшої свободи вибору, ніж у його бібліотеці.

Слід підкреслити важливість заходів, вжитих Свято-Володимирським братством задля покращення ситуації щодо книгозабезпечення у стародавньому княжому граді на злами XIX–XX століть.

У 1888 році розпочало свою діяльність Волинське Володимиро-Василівське братство у Житомирі, яке, поміж іншого, зобов'язувалося сприяти організації книжкових складів у повітових містах. У 1890–1891 роках це братство вже активно займалося продажем літератури, наприклад, протягом цих двох років ним було реалізовано 320 книг, брошур, листівок¹⁷. Наприкінці 90-х років XIX століття відсутність значного споживчого попиту спричинила певне скорочення обсягу друкованої продукції у братській крамниці. Проте про згортання книжкової торгівлі не йшлося, навпаки, житомирські братчики шукали шляхи для її поживлення, зокрема, у 1899 році вони започаткували видання та продаж власного продукту: великого настінного відривного календаря для Волинської єпархії.

Завдяки церковним братствам з перемінним успіхом розвивалася книготоргівля у деяких містечках та селах Волинської губернії наприкінці XIX – початку XX століть. Так з моменту створення у 1894 році Свято-Троїцького братства у містечку Білогірська Заславського повіту впродовж трьох наступних років старанням засновника цього братського союзу священника В. Михалевича було організовано торгівлю книгами та брошурами.

Зі входженням у 1914 році Успенського братства містечка Висоцька Рівненського повіту до складу Житомирського Володимиро-Василівського братства, як його відділу, статут Висоцького братства був доповнений новим пунктом про облаштування при храмі іконно-книжкової крамниці. Передбачалося, що весь прибуток з продажу в крамниці буде іти на її подальший розвиток, лише надлишок перераховуватиметься до братської скарбниці¹⁸.

Одне з першорядних значень надавалося книготоргівлі братством, яке було створене у 1903 році при церкві Св. Великомучениці Катерини у селі Здолбунові Острозького повіту. Братська книжкова крамниця повинна була забезпечувати населення духовною літературою (молитвениками, Євангеліями тощо)¹⁹.

До початку XX століття функціонувала книжково-іконна крамничка Заболотце-Біличівського братства Володимир-Волинського повіту. Однак вона не могла конкурувати з подібними крамницями Почаївської лаври та Загорівського монастиря, послугами яких зазвичай користувалися місцеві селяни. Це і призвело до її закриття.

Відповідно до братських статутів відкриття книжкових крамниць мало б бути частиною просвітницького подвижництва таких сільських братств: Іоанно-Богословського села Новомалин Острозького повіту, Свято-Михайлівського села Велике Вербче Рівненського повіту, Свято-Олексіївського села Нападівка

Кременецького повіту, Скорбященського Свято-Богородичного села Задиби Ковельського повіту²⁰. Натомість, про реалізацію цих статутних завдань відомо мало. Слабка фінансова спроможність сільських братських спілок, відсутність підтримки братського руху з боку сільської громади істотно ускладнювали впровадження братствами книжкової торгівлі в селах.

Братства, які були відкриті при Різдно-Богородичній церкві села Карабіївка Старокостянтинівського повіту та при Введенській церкві села Михали Володимир-Волинського повіту, не визначали у своїх статутах, що конкретно вони продаватимуть, і розглядали можливість створення так званих споживчих крамниць лише як додатковий спосіб покращити своє фінансове становище. Активна просвітницька діяльність братств на селі не була розповсюдженням явищем і швидше становила виняток, ніж правило.

Проведене дослідження дає змогу зробити декілька висновків. По-перше, церковні православні братства Волинської губернії другої половини XIX – початку XX століть використовували книжкову торгівлю як один із дієвих засобів просвітництва місцевих мешканців, залучення їх до читання. Церковні братства спрямовували волинян отримувати знання через друковані видання. По-друге, асортимент представлених у братських крамницях книг не був обмеженим вузьким тематичним спрямуванням та цільовим і читацьким призначенням. Водночас, в кожній братській книгарні видавнича продукція була різною і якісно, і кількісно. Це зумовлювалося кількома чинниками, а саме: неоднорідністю фінансового становища братських спілок, різним ступенем активності їх персонального складу, а також неоднаковим попитом на книгу в кожній конкретній місцевості. По-третє, завдяки братствам неможливе населення Волинського краю мало змогу отримувати за прийнятною ціною літературу для задоволення своїх освітніх та духовних потреб.

- 1 Теодорович Н. И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях: ист.-стат. описание церквей и приходов Волинской епархии: [в 5 т.] / Н. И. Теодорович. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1889. – Т. 2: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. – С. 660; Теодорович Н. И. Город Владимир Волинской губернии в связи с историей Волинской иерархии: ист. очерк, 992–1892 / Н. И. Теодорович. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1893. – С. 193.
- 2 Устав Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1909. – 24 с.: ил.; Отчет о деятельности Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства за 1899 г. // Волин. епарх. ведомости. – 1900. – № 3, часть офиц. – С. 18–35; Об открытии братства при церкви с. Карабиевки Староконстантиновского уезда, 1911 г. // Держ. архів Житомир. обл. (далі – ДАЖО). – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 203. – Арк. 1–7.
- 3 Пятидесятилетие Острожского Свято-Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства, 1865–1915 гг.: ист. записка / сост. Н. П. Быков. – Петроград: Тип. В. Ф. Киришауа, 1915. – VIII, 430, 110 с., 32 л. ил.
- 4 Документи історії створення Братства імені князів Острозьких в місті Острозі під покровительством князя Федора, 1907–1909 рр. // Волин. краєзн. музей. – КДФ № 22. – Арк. 1–205.

- 5 Об открытии братства при церкви с. Михалья Владимир-Волынского уезда, 1911 г. // ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 209. – Арк. 1–5.
- 6 Отчет Свято-Кирилло-Мефодиевского братства за 1876 г. – СПб.: Тип. Император. академии наук, 1877. – С. 12–13.
- 7 Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891–1892 год // Волын. епарх. ведомости. – 1893. – № 23, часть неофиц. – С. 676.
- 8 Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1892–1893 братский год // Волын. епарх. ведомости. – 1894. – № 1/2, часть неофиц. – С. 16.
- 9 Там же.
- 10 Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1893–1894 братский год // Волын. епарх. ведомости. – 1895. – № 22, часть неофиц. – С. 744.
- 11 Устав Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского братства, исправленный и дополненный согласно постановлению общего собрания братства 11 января 1899 г. // Волын. епарх. ведомости. – 1899. – № 15, часть офиц. – С. 338.
- 12 Устройство братской лавки в городе Кременце для продажи церковных вещей и книг религиозно-нравственного содержания // Волын. епарх. ведомости. – 1900. – № 31, часть неофиц. – С. 1082.
- 13 Православное Свято-Владимирское братство в г. Владимире-Волынском, 1896 г. // Волин. краєзн. музей. – РА № 737. – Арк. 99.
- 14 Там само. – Арк. 99 зв.
- 15 Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР: учеб. для библиотеч. фак. ин-тов культуры, пед. вузов и ун-тов / К. И. Абрамов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Книга, 1980. – С. 63.
- 16 Православное Свято-Владимирское братство в г. Владимире-Волынском, 1898 г. // Волин. краєзн. музей. – РА № 739. – Арк. 16 зв.
- 17 Папков А. А. Церковные братства: краткий стат. очерк о положении церковных братств к началу 1893 г. / А. А. Папков. – СПб.: Синодальная тип., 1893. – С. 86.
- 18 Об открытии при церкви местечка Высоцка Ровенского уезда братства, 1914 г. // ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 44. – Спр. 494. – Арк. 8.
- 19 Об учреждении братства в поселке Здолбуново Острожского уезда, 1.11.1903 – 23.01.1904 гг. // ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2217. – Арк. 1.
- 20 Устав Свято-Иоанно-Богословского братства в с. Новомалине Острожского уезда // Волын. епарх. ведомости. – 1899. – № 27, часть офиц. – С. 697; Устав братства Святого Архистратига Михаила при Свято-Михайловской церкви с. Великого Вербча Ровенского уезда Волынской губернии // Волын. епарх. ведомости. – 1899. – № 26, часть офиц. – С. 654; Устав Свято-Алексеевского православного братства при Свято-Казанской церкви с. Нападówki Волынской губернии Кременецкого уезда // Волын. епарх. ведомости. – 1906. – № 1/2, часть офиц. – С. 10; Об открытии при церкви с. Задьбы Ковельского уезда церковно-приходского братства, 1906 г. // Держ. архів Житомир. обл. – Ф. 1. – Оп. 34. – Спр. 1382. – Арк. 3 зв.

SUMMARY

Oksana Sazhok

BOOKSHOPS OF CHURCH ORTHODOX FRATERNITIES OF VOLYN PROVINCE ON THE SECOND HALF OF XIX AND AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

In the article book-trade conducting by church orthodox fraternities of Volyn province on the second half of XIX – at the beginning of XX centuries is observed. Vitality of fraternity bookshops is noted, the main reasons of shutting some of them are clarified; cultural-educational role of these fraternity institutes in Volyn is determined.

Key words: Volyn province, church orthodox fraternities, bookshops.